

Adrian Chircu

DESPRE *FEL*, „ÎN MULTE *CHIPUR*”. OBSERVAȚII ASUPRA
LEXICALIZĂRII ȘI GRAMATICALIZĂRII ADVERBIALE
A UNUI SUBSTANTIV, ROMÂNESCUL *FEL*

„*Fel* [...] apare în românește în compuse formate
cu elemente lexicale vechi spre a traduce expresii ungurești.”
(Sextil Pușcariu)¹

În studiul nostru, ne propunem să urmărim îndeaproape comportamentul lexico-semantic și cel morfosintactic al substantivului *fel*, care a cunoscut, de-a lungul veacurilor, o evoluție interesantă².

1. Definițiile de mai jos, de ordin teoretic, ne vor ajuta să circumscriem mai bine fenomenul în limba română și vor constitui punctul de plecare al investigației noastre. De asemenea, ne vor ajuta să înțelegem mai bine modul în care acest cuvânt a evoluat, specializându-se semantic și/sau gramatical.

2. Prezența acestui substantiv în limba română se datorează influenței limbii maghiare asupra limbii române și face parte din primul val de cuvinte maghiare, dintre care amintim : *oraș, chip, seamă, hotar, vamă, viclean* etc.

2.1. În al său *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*, Lajos Tamás înregistrează termenul cu sensurile de ‘1. Art, Gattung: sorte, espèce; 2. Völkerschaft, Volk: nation, people; 3. sexe; 4. Art, Art und Weise: maniere; 5. Nature: nature’, unele dintre acestea fiind atestate în primele texte românești.

2.1.1. În discuția de față interesează mai mult sensul pe care îl are cuvântul sub 4, și anume ‘Art, Art und Weise: maniere’. Prin urmare, avem în vedere valoarea modală a cuvântului și glisarea substantivului în sfera adverbialului. În cazul acestui substantiv, asistăm, în funcție de context, la un dublu proces: pe de o parte este vorba despre lexicalizare, pe de altă parte, de gramaticalizare.

¹ Sextil Pușcariu, *Limba română. Privire generală*, vol. I, prefață de G. Istrate, note, bibliografie de Ilie Dan, București, Editura Minerva, 1976, p. 310.

² Pentru alte aspecte conexe, a se vedea Carmen Mîrzea Vasile, *Ce înseamnă adverb de mod ?*, în *Limba română*, LVIII, nr. 2, 2009, p. 238–247. De asemenea, vezi și studiul nostru Adrian Chircu, *Despre mod, în „fel și chip”*. *Observații asupra gramaticalizării adverbiale a unui substantiv, rom. chip*, în Rodica Zafiu, Camelia Ușurelu, Helga Bogdan Oprea (eds.), *Limba română. Ipostaze ale variației lingvistice*, vol. I (*Gramatică și fonologie. Lexic, semantică, terminologii. Istoria limbii române, dialectologie și filologie*), București, Editura Universității din București, 2011, p. 57–66.

2.1.2. În ceea ce privește lexicalizarea, aceasta trebuie înțeleasă ca o modalitate „prin care o sintagmă constituită din morfeme libere se transformă într-o sintagmă fixă comutabilă”³.

2.1.3. Cât despre gramaticalizare, aceasta privește „d’une part le processus d’apparition, de naissance, de nouvelles formes ou constructions dans les langues du monde, et d’autre part les régularités repérables dans ce processus (changement par étapes, affaiblissement du sens lexical et développement des valeurs grammaticales, processus métaphorique ou métonymique, etc.)”⁴.

2.2. În paginile DA (p. 91–92), regăsim cuvântul cu următoarele sensuri: ‘I. variat, felurit; II. specie, categorie, soi, gen, neam, obicei, chef, poftă; III. mod, chip’. Întâlnim și în acest dicționar evoluția semantică a termenului, pe noi interesându-ne, în special, ultima accepțiune.

În legătură cu acest element, particula la origine, redactorii DA ne oferă o explicație importantă, și anume: „cuvântul *fel* a intrat în limba noastră în anumite locuțiuni traduse din ungurește, unde el se găsește numai ca element de compoziție, iar nu ca vorbă independentă. Abia mai târziu *fel* s-a desfăcut, în românește, din legăturile constante în care se afla devenind un substantiv abstract, cu înțelesul său propriu.” Dintre exemplele înregistrate în dicționar, amintim multe *feluri de (sokfële)*, tot *felul*, toate *felurile (mindenfële)*, de câte *feluri (hányfële)*.

2.3. Chiar și autorii *Lesiconului roma’nescu-latinescu-ungurescu-nemțescu* (Lexicon valahico-latino-hungarico-germanicum)⁵ remarcă faptul că „tôte aqueste exempluri quare s’au adusu in typu de adjectivu, se intrebuintiază si in locu de adverbii, punendu in locu particelui de praepositia in a quarora insemnari, padendi canoanele quële grammaticesci, néqui o greutate nu ți voru aduce: p. e. intr’aquesta felii: taliter, hoc modo: ekképpen: auf diese Art; in multe feluri: multipliciter, multimode, varie: sok fële képpen...”

2.4. Din cele prezentate, se poate observa că, în limba română, semnificația termenului, în primele texte, este mai mult apropiată de etimonul maghiar și dovedește că avem de-a face cu o specializare a sa mai ales în limba română.

2.5. În paginile primelor texte românești, am constatat că acest element lexical este relativ bine reprezentat în unele regiuni (de exemplu, Banat-Hunedoara: PO sau SA), dar și că, uneori, nu apare deloc (*Catehismul* lui Coresi, în *Pravila* lui Coresi, *Psaltirea Hurmuzaki*, *Codicele Voronețean*, *Manuscrisul de la Ieud*, *Pravila ritorului Lucaci*, Prefețe și epiloguri din secolul al XVI-lea), ceea ce dovedește că *fel* nu se detașase încă de valoarea sa de particulă și nu era simțit ca un element necesar în limbă:

³ Angela Bidu-Vrânceanu et alii, *Dicționar de științe ale limbii*, București, Editura Nemira, 2001, p. 288.

⁴ Christiane Marchello-Nizia, *Grammaticalisation et évolution des systèmes grammaticaux*, „Langue française”, nr. 130 (mai), 2001, p. 33.

⁵ P. 213–214.

(1) „...de un **fealiu** amîndoo visurile lu faraon, și Domnezeu ce i-i voia să facă aceea au arătat lui faraon.” (PO, Gn, 41/25, p. 110)

(2) „...Și în ceaea mai de sus ducea **de toate fealiurile** de bucate coapte lu faraon, și păsările mânca den capul meu den coșniță.” (PO, Gn, 40/17, p. 108)

În plus, ocurențele formei de plural sunt net superioare celei de singular (în SA, apare o dată la singular și de 12 ori la plural, din care o dată articulat definit), ceea ce confirmă, așa cum se anticipa, că avem de-a face cu calcuri după model maghiar și prin urmare cu structuri lexicalizate ori gramaticalizate (la fel ca în maghiară, avem mai ales asocieri cantitative (*kétféle képpen* ‘în două feluri’, *többféle* ‘de mai multe feluri’, *sokféle* ‘de multe feluri, multe feluri de’) și demonstrative (*ilyenféle* ‘de felul acesta’, *egyféle* ‘de același fel’, *olyanféle* ‘de felul acela’), dar și nehotărâte (*annyiféle* ‘atâtea feluri de’, *hányféle* ‘de câte feluri’)⁶; de pildă în SA, în ordine, **de trei feliuri, în multe feliuri, de câte feliuri, ce feliuri, trei feliuri, ce feliuri, doao feliuri, trei feliuri, în multe feliuri, într-alte feliuri, a toate feliurile**):

(3) „Și tu bagă în corabie de **tot fealiul** de jigănie, den tot trupul câte doao.” (PO, Gn, 6/19, p. 30)

(4) „...Atunci voru căuta de-l voru vede toți oamenii și **toate feliurile**...” (CS⁷, 42v, 12–13, p. 264)

(5) „...au a altui credincios israilitean în care pohtește izbăvire de **trei feliuri** de nevoi.” (SA, 13 v, p. 23)

(6) „...plod în <îm>părăția dracului iaste **de toate fealurile** de nedreptate și strâmbătate.” (C, TE, 98v, p. 93)

2.6. De-a lungul secolelor, asistăm la o evoluție semantică, iar noul sens se întâlnește cu cel al lui **chip**, un cuvânt autonom de origine maghiară, care cunoaște în limba română o evoluție la fel de interesantă. La un moment dat, **fel** apare chiar cu înțelesul lui **chip** ‘față, înfățișare’:

(7) „Ei și toate jigăniele după **fealiul** lu, toate vitele în **fealiul** lui, și toate ce se trage pre pământ după **fealiul** lui, și toate paserile după **fealiul** lui...” (PO, Gn, 7/14, p. 32)

2.7. Amândouă aceste cuvinte vor suplini lipsa unei particule modale (așa cum aveam în latină) și se vor specializa pentru a exprima ideea de modalitate, făcând parte din structuri gramaticalizate, care nu permit combinații cu orice determinant de tip adjectival:

⁶ Ladislau Balazs, *Rom. fel și chip*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Philologia”, anul XXIII, fasc. 1, 1988, p. 78, susține că „româna a preluat numai pe **-féle** împreună cu valorile sale semantice rezultate din combinația magh. **-féle** cu pronume demonstrative, cu numerale și pronume nehotărâte.”

⁷ Este singura ocurență din text. Tot o singură formă, însă la singular, avem și în *Cronica universală* a lui Mihail Moxă.

(8) „Pentru aceea Scriptura Sfântă în multe locuri și în multe chipuri ne dojenește/ pre răbdare de pace.” (SA, 24v, p. 34)

(9) „Așa și acmu, frații mei, în multe chipure grăiesc depre învățatura dereaptă...” (C, TE, 45v, p. 61)

2.8. Această apropiere semantică a celor două cuvinte de origine maghiară va duce la apariția unor structuri pleonastice, care dovedesc faptul că specializarea lor era la început, în limba română⁸. În textele vechi, nu sunt rare situațiile în care avem sintagme de acest tip:

(10) „Și într-acesta chip eu pre dinșii socotindu-i și de tot răul ferindu-i, oare în ce chip, în ce feliu și cine ar fi acela ce ari de mine a să despărți vrea.” (DC, D, p. 36)

(11) „Acmu dară, pentru aceștia adevărat și fără înșelăciune să-mi spui, în ce chip și în ce feliu s-au petrecut?” (DC, D, p. 27)

2.9. Alteori, din rațiuni de ordin stilistic, autorul valorifică ambele structuri, încercând să varieze textul și să nu lase impresia de repetare, de folosire a aceleiași sintagme. Poate fi invocat aici și rolul său de particulă întăritoare:

(12) „Într-acesta chip dară omului rea și cumplită te faci și într-acesta feliu din bună rea, din dragă urâtă.” (DC, D, p. 52)

(13) „...însă nici numele lor într-alt feliu să mai mutase și să mai schimbase, să le zică vlahi sau într-alt chip.” (CC, I, 56r, p. 183)

(14) „În ce fealiu de chipu să numeaște beseareca sfântă?” (PP, 27v, p. 26)

2.10. Întocmai se întâmplă și în cazul mai vechiului *cum*, căruia, pentru a întări ideea de modalitate, i se asociază unul dintre aceste două cuvinte cu sens modal dobândit, ceea ce dovedește că termenii invocați fac parte din sfera modalului :

(15) „De aicea învățăm cum în ce chip nu puse pre Hristos nimea mâna, derepce că nu era venit ceasul lui.” (C, TE, 46r, p. 61)

(16) „Dară tu, nebunule, cum și în ce feliu și pentru ce mă urăști?” (DC, D, p. 23)

(17) „Amice..., mulțumește-te, zic, să-ți spui aci numai în ce chip, cum și ce fel imaginațiunea, sufletul și mintea mea au putut...” (Odobescu III, 13/2)

2.11. De asemenea, trebuie discutată în acest studiu, și asocierea cu demonstrativul (de exemplu, *astfel*) și cea cu nehotărâtul (de exemplu, *altfel*), la acestea adăugându-se și alte sintagme în care îl întâlnim pe fel: *defel*, *de fel*, *fel de fel*, *ce fel de* etc.:

(18) „...a doa gând bun trebuie să pue, a treia cu fealiu de fealiu de fapte bune pre sine să găteaze.” (PP, 104v, p. 96)

(19) „Unele era și mai mici; feluri de feluri de harmate.” (IN, L, p. 132)

⁸ În alte cazuri, s-au calchiat structuri maghiare (*mindenféléképpen* ‘în fel și chip, în toate felurile de chipuri’).

2.12. Din cele prezentate, reiese că sintagmele cu adjective pronominale demonstrative, cantitative și nehotărâte reprezintă, de fapt, o preluare a unor modele maghiare prin separarea din structura primară a lui *fel* (din particulă devine substantiv autonom), pentru ca, apoi să se refacă, în limba română, structura inițială. De altfel, în unele texte, avem un număr important de sintagme care trimit la o posibilă sursă maghiară a acestora:

(20) „*Ce face a iubi pre priatincii noștri într-acest [astfel] **fealiu** de chipu ca și pre noi.*” (PP, 64v, p. 58)

(21) „*Atuncea când pohtește pentru ne rebdarea păcii pentru îndoiale au pentru alte⁹ **fealiu** [altfel] de ocă.*” (PP, 64v, p. 58)

2.13. Asocierea lui *fel* cu determinanți adjectivali calificativi (*într-un fel ciudat*) este de dată relativ recentă și reprezintă, probabil, fie o imitare a unui model deja prezent în limbă (*în chip rău*), fie o calchiere a unui model neologic (fr. *d'une certaine manière, d'une certaine façon*):

(22) „...și de să poate cu **vreun chip** spre prieteșug a să întoarce...” (DC, II, 303v, p.

(23) „*Deci nu îmi permit acum să exagerez în **vreun fel** [...], pentru că arhivele sunt clar ordonate.*” („Jurnalul Național”, 26 noiembrie 2010, nr. 5527, p. 7)

3. Considerăm că interpretarea sintagmelor care conțin substantivul *fel* a ajutat la înțelegerea adecvată a mecanismelor lexicalizării și gramaticalizării unor structuri prezente în limbă de mai bine de șase veacuri. Avem încă o dovadă că limba română a reușit să compenseze pierderile din latină și să-și constituie în interiorul său o serie de structuri care au contribuit nu numai la nuanțarea vocabularului, ci și la stabilitatea sistemului, conferindu-i mai multă precizie.

IZVOARE ȘI DICȚIONARE

- Barany 2008 = Lászlo Pal Barany, *Pânea Pruncilor sau Învățătură credinții creștinești, strînsă în mică sumă*, ediție îngrijită de Florina Ilis, studiu istoric de Ovidiu Ghitta, studiu filologic de Florina Ilis, Cluj. Napoca, Editura Argonaut. (PP)
- Cantemir 1990 = Dimitrie Cantemir, *Divanul sau Gilceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*, text stabilit, traducerea versiunii grecești, comentarii și glosar de Virgil Cândea, prefață și bibliografie de Alexandru Duțu, București, Editura Minerva. (DC, D)
- Cantemir 1988 = Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, postfață de Elvira Sorohan, Iași, Editura Junimea. (DC, II)
- Codex 1993 = *Codex Sturdzamus*, studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte de Gheorghe Chivu, București, Editura Academiei Române. (CS)

⁹ Pluralul *alte* ne sugerează că se ezita între folosirea lui *fel* la singular.

- Codicele 1981 = *Codicele Voronețean*, ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mariana Costinescu, București, Editura Minerva. (CV)
- Cantacuzino 2006 = Constantin Cantacuzino, *Istoriia Țării Rumânești*, ediție critică, studiu filologic, studiu lingvistic, glosar și indice de nume proprii de Otilia Dragomir, București, Editura Academiei Române. (CC, I)
- Coresi 1998 = Coresi, *Tâlcul evangheliilor și Molitvenic românesc*, ediție critică de Vladimir Drimba, cu un studiu introductiv de Ion Gheție, București, Editura Academiei Române. (TE)
- DA 1934 = *Dicționarul limbii române*, Tomul II, partea I, F-I, București, Imprimeria Națională.
- Gheție 1982 = Ion Gheție (coord.), *Texte românești din secolul al XVI-lea* (Catehismul lui Coresi, Pravila lui Coresi, Fragmentul Todorescu, Glosele Bogdan, Prefețe și epiloguri), ediții critice de Emanuela Buză, Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Ion Gheție, Alexandra Roman Moraru, Florentina Zgraon, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Lexicon 1825 = *Lexiconului roma'nescu-latinescu-ungurescu-nemțescu* (Lexicon valahico-latino-hungarico-germanicum), Budae, Typis et Sumptibus Typographiae Regiae Universitatis Hungaricae.
- Moxa 1989 = Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, București, Editura Minerva. (M. Cron.)
- Neculce 1955 = Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție îngrijită, cu glosar, indice, și o introducere de Iorgu Iordan, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă. (IN, L)
- Odobescu 1887 = A.I. Odobescu, *Scrieri literare și istorice*, vol. III, București, Editura Socecu.
- Palia 2005 = *Palia de la Orăștie* (1582). I (Textul), text stabilit și îngrijire editorială de Vasile Arvinte, Ioan Caproșu și Alexandru Gafton, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”. (PO)
- Pravila 1971 = *Pravila ritorului Lucaci*, text stabilit, studiu introductiv și indice de I. Rizescu, București, Editura Academiei Române. (PRL)
- Psaltirea 2005 = *Psaltirea Hurmuzaki*, studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, vol. I, București, Editura Academiei Române. (PH)
- Tamás 1966 = Lajos Tamás, *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*, Budapesta, Akadémiai Kiadó.
- Zoba 1984 = Ioan Zoba din Vinț, *Sicriul de aur*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Anton Goția, București, Editura Minerva. (SA)

SUR LE MOT *FEL*, «DE MAINTES MANIÈRES». REMARQUES SUR LA LEXICALISATION ET SUR LA GRAMMATICALISATION ADVERBIALE D'UN SUBSTANTIF, ROUM. *FEL*

(Résumé)

Dans son intervention, l'auteur se propose de suivre attentivement les comportements lexical, sémantique et grammatical du substantif *fel*, qui a connu, au cours des siècles, une évolution très intéressante. De simple lexème à valeur autonome et relativement bien illustrée dans les textes roumains anciens, celui-ci s'est spécialisé et nous le retrouvons, de nos jours, dans la structure de quelques lexèmes autonomes (*defel* 'pas du tout', *altfel* 'autrement', *astfel* 'ainsi'), et dans celle de quelques syntagmes adverbiaux exprimant l'idée de modalité (*într-un fel* 'd'une certaine manière', *în alt fel* 'différemment', *în nici un fel* 'aucunement' etc.), qui ont, dans chacun de ces deux cas, un rôle fonctionnel bien déterminé.

La grammaticalisation de ce mot a été facilitée, probablement, aussi par la possible présence en roumain, au commencement, d'un type de syntagmes qui a disparu, mais qui a dû être refait.

Les faits de langue analysés concernent autant l'ancien roumain que le roumain moderne, ce qui nous démontre que les lexèmes ou les syntagmes qui ont dans leur structure le nom *fel* ont survécu tout au long de ces années.

Cuvinte-cheie: fel, defel, altfel, astfel, în altfel, în nici un fel.

Mots-clés: de maintes manières, pas du tout autrement, ainsi, différemment, aucunement.

*Facultatea de Litere
Universitatea „Babeş-Bolyai” din Cluj-Napoca,
Str. Horea nr. 31*